

אבטוביאוגרפיה של מארכסיסט מצרי

ש. ד. גויטיין

הזמן ולשחררה מכבלים שעבר זמנם); „חינוך עצמי“, 1946; „אומנות החיים“, 1947.

כאן מקום להעיר, שסלאמה מוסא נוקט עמדה עצמית גם ביחס ליהודים. אין הוא משתתף במ"קהלת המשמיצים, אף אין הוא דן אותנו בשתיקה כדרך מודרניסטים אחרים, בעלי עמדה מבוצרת יותר ממנו. לאחר ההחלטה הגורלית של אר"ם על חלוקת ארץ ישראל העזו לפרסם מאמר שבו הביע את הדעה כי אין למצרים טעם להתנגד, שעם בעל תרבות עתיקה כיהודים יקים לו מדינה משלו. בספר שלפנינו הוא נוגע בכמה מקומות בענינים יהודיים וביחוד הוא משובח אותם לבני עדתו, הקופטים. אין תימה, אומר הוא, שדוקא בין הקופטים יימצאו סוציאליסטים לרוב; כך המצב גם בקרב היהודים בכל רחבי אירופה, כי מיעוט מדוכא עשוי להיות רגיש יותר לעוול סוציאלי בכלל. הוא משווה את הקופטית, השפה (המתה לגמרי) של הכנסייה הנוצרית של מצרים, לעברית ומדגיש שהיהודים הציונים, בניגוד לקופטים, הצליחו להחיות את שפתם הקדושה ולהפכה לשפת חיים. אך, לפי דעתו, משגה עשו היהודים בדבר הזה: כי שפה בלתי נפוצה ובלתי נוחה למחשבה מודרנית כעברית תקים מחיצה בין ישראל לעמים ותעכב את התפתחותו הרוחנית. כדאי להעיר שבמשטר האבטוקראטי השורר כיום במצרים יש סכנה מסוימת בהבעת דעות עצמאיות, אפילו לסופר ותיק ובעל עמדה כסלאמה מוסא: במאי 1947 הוא נעצר ב„עוון“ הטלת פצצה על ראינוע והסור פר בן הששים היה צריך לבלות יממה בתא של בית הסוהר יחד עם פושעים מכל הסוגים.

סלאמה מוסא הוא איפוא קצת „יוצא דופן“ בין סופרי מצרים, הן מחמת מוצאו הקופטי, וביחוד מחמת עמדתו השמאלית המובהקת. ואולם איש זה היה קשור למעלה מארבעים שנה בתנועה הלאומית המצרית ובחיים הספרותיים של קאהיר, והוא בעל כוח הסתכלות מצויין, מחונן בהשקפה רחבה על החיים, ומביע את דבריו בשפה מודרנית פשוטה וממשית — בניגוד לחברו ושותפו בכמה שטחים, טאהא חוסיין, למשל, אשר סגנונו המליצי המסולסל עשוי להוציא מן הכלים קורא חסר סבלנות ופנאי. משום כך ראוי הספר „חינוך כו של סלאמה מוסא“ לשמש אספקלריה נאמנה ומאלפת של ההתפתחות הפנימית בארץ השכנה במשך ששים השנים האחרונות. את שמה של אבטוביאוגרפיה זו

בין כתיבתם של סופרים ערביים בני זמננו של קחתי עמי לבילוי חופשה קצרה על שפת הים, התענגתי ביותר על הספר „חינוכו של סלאמה מוסא“ מאת הסופר המצרי הקופטי הדגול סלאמה מוסא. הוא כתב עוד בשנת 1912 חיבור בשם „הסוציאליזם“ (שקרא לו „אג'תמאעיה“, שהוא באמת הולם את המושג הרבה יותר מן המונח הנהוג כיום „אש-תראכיה“, שפירושה המדויק הוא „שיתופיות“). בשנת 1920 יסד את „המפלגה המצרית הסוציאליסטית“ ועמד בראשה. אמנם מפלגת זו התפוררה חיש מהר, לפי דעת מיסדה בעקב תכסיסיהם וקנוניותיהם של השלטונות הבריטיים, ובודאי גם מחמת העובדה, שהיתה זאת חבורה של אינטלקטואליים בני המעמד הבינוני בלי זיקה אל פועלים ממש, שהרי התעשייה המצרית התחילה להתפתח רק בשנים שלאחר 1920. מכל מקום, סלאמה מוסא הוא מחלוצי המחשבה החפשית והמתקדמת בארץ מצרים, שאור תוסס בעיסה עצלה, ולוחם נלהב לתורות דרווין, מארכס וברנרד שו. בכעשרים ספר ומאות מאמרים (רבים מספריו אינם אלא קובצי מאמרים) ביקש לעורר את עמו מתרדמת בערותו ונחשלותו, ולהעניק לו ידיעות על מיטב המחשבה המתקדמת המערבית, וביחוד האנגלית. אמנם לבו היה עם צרפת, „המולדת השניה של כל משכיל אמיתי בעולם“, כאמנתו אף הוא, אך מבחינת המחשבה המדעית המתקדמת היתה לו אנגליה לבית אב, שתמיד הגה לו הכרת טובה, למרות שנאתו העזה לאימפריאליסטים הבריטיים. אופיניים הם שמות ספריו ונושאייהם: „הסופאָרמאן“, (כך במקור הערבי, היינו האדם העליון, אדם העתיד האמיתי, לא זה של ניצ'שה, אלא זה של ברנרד שו), 1909; „חירות המחשבה ותולדות גיבוריה“, 1927; „היום ומחר“ (אמונה המבוססת על רעיון האיבולוציה מחייבת אותנו לחיות לקראת המחר ובשבילו, ועיין להלן); „התיאוריה של האיבולוציה — תטוור“ בערבית — ותקורת האדם, 1928; „מניעת ההריון“, 1930; „רעיון החידוש בספרות האנגלית המודרנית“, 1936; „הסגנון המודרני והשפה הערבית“ (דרישה להתאים את השפה לצרכי

הופיע בהוצאת „אלכאתב אלמצרי“, קאהיר, 1947. בשם „תרבות סלאמה מוסא“, עם הסימנה הלקוחה מן ראָמבו: „העולם הוא טוב... הריני מברך על החיים“.

ב

סלאמה מוסא מצייר תמונה מאלפת של החיים בעיר זקאזיק (עיר ראשית של המחוז שרקייה המזרחי ומרכז של מסחר התבואה וצמר-הגפן המצרי) בעשור האחרון למאה התשע-עשרה, שעדיין לא בקעה בה, כפי שרומז המחבר, אפילו קרן אחת מאורה של המאה העשרים. התחבורה נעשתה עדיין באמצעות חמורים ופרדות, ומשום כך היתה בכל בית עירוני חצר לבהמות רכיבה. בוקר בוקר הובאה העירה ה"ג'מוסה" (הפרה המצרית, התאו) מן האחוזה — שהיתה נמצאת במרחק שעה אחת — כדי שיוכלו בני הבית לשתות חלב טרי. עדיין לא היתה תאורה ברחובות, ואם יצאו בלילות בכלל, היה צריך כל אחד להצטייד ב"פאנוס", פנס בעל צורה קדמונית. תליות פומביות עדיין נעשו ברחבה המרכזית של העיר. העבדות בטלה, באופן רשמי, זה כבר, אך עדיין הראו לילדים באחוזה הישנה בנין הנקרא "בית אלעביד" (בית העבדים), שם היו מכניסים את העבדים בלילה וסוגרים בעדם שלא יברחו. (אגב, רגילים אנו לראות את המליצה התנכית "בית העבדים" כציור סמלי סתם, אך זהו מונח מצוי ברוב השפות המזרחיות באותו מובן מדויק שמחברנו הכירו עוד בסוף המאה התשע עשרה). הילד הקופטי חונך ב"כותאבים" מסורתיים, שבהם הצטמצמה ההוראה בליטורגיה דתית בלבד, אך אופייני הדבר, שהוא למד גם בכותאב מוסלמי את פרקי הקוראן, כשם שהמשרת המוסלמי, שנועד לשירותו האישי הקבוע, לקחו על שכמו וסייב עמו קבר של איזה קדוש מוסלמי כדי לרפאו ממחלת הקדחת. ההלכה המוסלמית אוסרת במפורש על הנוצרים או היהודים ללמד את בניהם קוראן (גם אצלנו קיימת, כידוע, הלכה כזו ביחס ללימוד התורה לנכרים), אך הסינקרטיות המצרי המסורתית היה חזק מן הדין הרשמי. סוף סוף גוסדו בתי ספר מודרניים אחדים בארץ, "זאת אומרת בתי ספר, שישבו בהם על ספסלים ושהם לבש המורה (אך לא הילדים) מלבוש אירופי". מחברנו נכנס לאחד מהם בגיל שהתלמיד בימינו כבר יוצא ממנו. "בוגרי" בתי הספר היסודיים, שהיו לא יותר מארבע מאות בכל מצרים בשנת 1903, לפי עדותו של סלאמה מוסא, נבחנו בקאהיר, ובין חבריו לבחינה היו אז גם בני עשרים. רק שלושה בתי ספר תיכוניים של הממשלה היו קיימים אז בכל מצרים, והמורים היו אנגלים, לפי תיאור המחבר חלאת-אדם ואכזורים שהשפילו כבוד תלמידיהם עד עפר. הרבה לא למדו כנראה בבתי ספר אלה, אך בדבר אחד הצליחו המורים האנגלים: הם נטעו בלב תלמידיהם שנאת מוות לשלטון הבריטי. המחבר חוזר לענין הזה כמה פעמים. ונראה לי, שלא הושת לב אליו כראוי בכתובת דברי ימי מלחמת

שאל המחבר מן הספר הנודע, "חינוכו של הנרי אדמס" מאת ההיסטוריון האמריקני הנרי אדמס (1838 — 1918), ויש דמיון בין המקור והחיקוי גם בזה, שהקשר בין פרשיות הספרים הוא בעיקרו רק כרונולוגי, אך בדרך כלל רופף למדי. זולת זה אין למצוא סמוכים הרבה בין שני הספרים, כשם שבכלל רחוקה עדיין אמריקה מאופקו הרוחני של סלאמה מוסא. המחבר נולד בערך בשנת 1887 — בערך, כי עדיין לא היה בימים ההם רישום תושבים מסודר במצרים. עיר מולדתו זקאזיק בדילתה, אך מוצא המשפחה מן הדרום, ממצרים העליונה, שהיתה המקלט העיקרי האחרון לאכרים הקופטיים לאחר מלחמות השמד האכזריות, שנלחמו בהם השליטים המוסלמים במשך מאות רבות. בואו של נפוליאון, הכובש מן הארץ הנוצרית, הרים את קרנם של הקופטים המדוכאים, והוריונים שבהם נהרו צפונה, אל המחוזות המרכזיים יותר של הארץ, ונכנסו אל שורות הפקידות הגדלה של מדינת הכדיונים. כן היגר גם אביו זקנו של סלאמה מוסא, בעשור הראשון של המאה התשע-עשרה, מכפר מולדתו שבמצרים העליונה וכבר העז להחליף את בגדי-השפלות הקופטי (כפי שמתארו לנו עוד משנות השלושים של אותו מאה אדוארד ויליאם ליינ בספרו הקלאסי על מצרים של זמנו) בצניף הלבן של בני התורין המוסלמים. שבעים שנה אחר כך, בשנות השמונים, החלו הפקידים ללבוש את "החליפה הסטאמ-בולית", כלומר אירופית, אך שאר בני המשפחה נשארו בבגדים המסורתיים. כידוע לקחה המדינה המצרית בימים ההם בפשיטת-רגל מתמידה, ומשכרות הפקידים שולמו באיחור שנה או שנתיים. אך הפקיד, ה"אפנדי", ידע למלא את החסר על ידי מקח שוחד וניצול משרתו ללא רסן. משום כך אסר החוק על הפקידים לרכוש להם אדמה במחוזות שבהם שירתו; אך קל היה לעקוף את החוק: הפקידים רשמו את הקרקעות על שם בניהם, וכך הניח אביו של סלאמה מוסא, פקיד שמשכורתו החדשית היתה כשבע לירות ומחצה, ליידין למעלה ממאה פדאן, היינו כארבע מאות ועשרים דונם של אדמת שלחין פוריה. ירושת אביו נטלה מסלאמה מוסא את דאגת הפרנסה, לכאורה, לכל ימי חייו. אף על פי שאביו מת בעודו רק בן שנתיים, והיו לו ארבע אחיות ואח, היה בכוחה של אדמה מצרית טובה זו להעניק לו הכנסה כזאת, שניתן לו לבלות שנים רבות באירופה בלימודים שהיו מכוונים רק להשתלמות ולא לסיגול מקצוע של פרנסה. הרי לכם בעית-היסוד בחייו של מארכסיסט מצרי, שאמנם מחברנו אינו מרגיש בה כלל, כנראה, והיא שכל קיומו נתאפשר לו רק על ידי משטר, שהוא הניגוד הגמור לכל הדברים הטובים שהוא שואף אליהם.

לא לאנגלים, אך גם לא לתורכים! קל להבין, שסיסמה זו עוררה הד אדיר ביחוד בלבם של הקופטים, וכך רואה סלאמה מוסא את אחד לטופי אלסייד כאביו הרוחני במדיניות המצרית.

ואולם עוד רבה הדרך עד להתגשמות הסיסמה הזאת. אכן היא לא התגשמה עד שחלו תמורות עמוקות במבנה הכלכלי של השכבה השלטת. השנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה היו שנות שגשוג לעשירים חדשים מבני המצריים הטהורים, ה"תורכים" היו רגילים רק לאכול פירותיהן של הליטיפונדיות הגדולות שלהם; המצרים הגדילו את עושרם על ידי השקעה בתעשייה ובמסחר. כל המצרים העשירים המופלגים אשר אתנו כיום (כלומר בשנת 1947) אמר סלאמה מוסא, הם "עשירים חדשים", ולעליה הכלכלית הקבילה השתלטות גוברת והולכת על מנגנון המדינה. המחבר יכול לקבוע בסיפוק, שעיקר שאיפתו המדינית מימי נעוריו הושגה, אם כי רבים מאד עדיין הצללים, כפי שנראה עוד עם הערכת דבריו על ההווה.

מבחינה רוחנית לא יכלה קאהיר של אותם הימים לתת הרבה לצעיר תאכרדעת. ספרות ערבית ראויה לשמה עדיין לא היתה במציאות. עדיין דשדשו הסופרים במעגלות הנושנים של הספרות הקלאסית, שהגיעה לסיום תקופתה היוצרת שמונה מאות שנה לפני כן. דחיפות רוחניות בנות-קיימא קיבל רק משני סופרים נוצרים נכריים, יעקוב צרוף הלבנוני ופרח אנטון החלבי. האחד, המוציא-לאור של "המוקתטף", אותו ירחון המפיץ בכל העולם הערבי את תוצאות המדע, וביחוד מדע-הטבע האירופי, עד היום הזה, פתח לפני סלאמה מוסא הצעיר אשנב אל תורת ההתפתחות של דארווין, לה שמר אמונים בכל נימי לבו עד זקנתו; והאחר, בעל הכשרון הגדול, שרישומי הית ניכר יותר בספרות הערבית לולא מותו המוקדם, קירבו ראשונה אל גדולי המחשבה והספרות הצרפתית. עם שנת 1907, שבה חל מאורע דינשאוויי הידוע, שהביא לידי סילוקו של לורד קרומר העריץ, שליט מצרים למעשה עד אותם הימים, החליט מחברנו לנער את עפר ארצו מעליו ולגדוד אל מעינות החכמה, אל אירופה, כדי להתחיל בחינוכו האמיתי. כאמור, והוא מדגיש זאת כמה פעמים, שיחררה אותו הירושה שקיבל מאביו מדאגת פרנסה, ועל כן יכול להיפנות לרכישת השכלה לשמה באין מעצור.

ג

בראשונה פנה אל צרפת וישב שם זמן רב בביתו של מנהל בית ספר בעיירה אחת, כדי ללמוד את השפה על בוריה. בשנתיים אלה שעשה בצרפת הושפע ביותר על-ידי העתונות הצרפתית, רחבת האופק, שונות ההבעה, הקיצונית בכיוונה. היא היתה בית-

השחרור של העם המצרי. יש בפרט זה גם משום אזהרה לכל מדינה, הנאלצת, בעקב נסיבות היסטוריות, להעניק חינוך לבני עם אחר: רשמי הילדות קובעים הרבה, וכדאי לראות סוף מעשה במחשבה תחילה.

בשנים 1907—1903 עשה אפוא המחבר בבית הספר התיכוני הממשלתי בקאהיר, הנתון למרות המורים האנגליים, אלא שכבר היה מבוגר יותר מתלמיד בגימנסיה אירופית ועל כן לא יפלא שלקח חלק פעיל בתנועה הלאומית המצרית, שהתחילה מבשילה את ביכורי פירותיה. התקופה היתה מלאה התעוררות, אך גם רבת מבוכה ופירוד לבבות. השכבה השלטת היתה עדיין תורכית לגמרי. כוכור, בית המלוכה המצרי הנוכחי, שהוא המשך של בית ה"כדוים", מוצאו אלבאני, כלומר מתורכיה האירופית, ו"תורכים" כאלה, בני גזעים שונים, לרבות לבנונים, שמושלי מצרים ה"תורכית" משכו אותם אל הארץ, היו האדונים בה: בידיהם היו האחוזות הגדולות והעושר, ומהם לוקחו קברניטי המדינה. עוד בעשור הראשון למאה זו קשה הית למצוא שם מצרי טהור ברשימת השרים; והיו מצויים מיניסטריונים שלא היה בהם אף מצרי אחד. (זכורני, אף בשנת 1926 סופר לי כי שפת החצר המצרית היא תורכית ולא ערבית). והנה קם התובע הגדול לעלבון מצרים המשועבדת, מוצטפא כמאל, והסיף לשחרור הארץ מעול הבריטים. (ודוק: אין להחליף, כמובן, מוצטפא כמאל זה, אבי הלאומיות המצרית במאה העשרים, במוצטפא כמאל — המכונה אחר כך כמאל אתא תורך — יוצרה של תורכיה החדשה). הדרישה היתה איפוא, שהאנגלים יצאו מן הארץ (בערבית: יגלו, הסיסמה: אלגלא!). אך מה יתיה אחר כך? שיבה אל חיק האימפריה העות'מאנית התורכית? זה לא היה סיכוי מזהיר בתקופת עבד אלחמיד, ואף לא אחר כך, כשה"תורכים הצעירים" הפכו חיש מהר לאימפריאליסטים לאומנים. גם השאיפות הפאנ-איסלאמיות, שרווחו בימים ההם בחצר עבד אלחמיד, לא יכלו להלהיב לא את המודרניסטים, ובוודאי לא את הקופטים; תחלו להאשים את הקופטים ולא רק אותם — בשיתוף פעולה עם האנגלים. בעתון התנועה הלאומית המצרית התחזף אחד הסופרים הפאנ-איסלאמיים עד כדי כך, שכתב: אין מי שימנע את המוסלמים לעשות נעליים מעור לחייהם של הקופטים. (כדי למצות את מלוא משמעותה של מליצה זו, שמחברנו חוזר עליה כמה פעמים בספרו, יש לזכור ש"נעל" הוא בערבית סמל הבזו הגמור, בשעה ש"לחי", מקום צמיחת הזקן, הדרו של הגבר, הוא החלק הנכבד שבגוף). בשעה קריטית זו היתה חשיבות כפולה ומכופלת לקריאתו של אחמד לוטפי אלסייד: "מצרים למצרים", כלומר

זה במארוקו גמלני מן הזיקה האחרונה. שהיתה לי עדיין אל המזרח — כך הוא מסכם את התוצאות של האינטרמיצו הקצר ההוא. הוא חזר ללונדון כדי ללמוד, וללמוד, כדי להכשיר עצמו למלחמה; מלחמה במי? באנגלים מצד אחד וב—מזרח מצד אחר.

קשי השפה הגרמנית וחוסר־כשרונו של המורה שלימדו את השפה הזאת גרמו שסלאמה מוסא ביטל את תכניתו לעבור לברלין. כך אירע שהאדם, שהחליט להקדיש את חייו למלחמה באנגלים, בילה בארצם ארבע שנותיו הפוריות ביותר ואף למד להעריצם ולחבבם: אימפריאליסטים ברוטאליים ושקרנים לחוד ועם תרבותי היושב בארצו לחוד — נסיון, אשר נתנסו בו גם רבים מצעירינו, שעשו באנגליה, אם בתקופת המנדט, אם לאחר הקמת מדינת ישראל.

השנים ההן, 1909—1913, היו תקופת הרת תמורות. הוצאתו להורג של „ההוגה החפשי“ פראנציסקו פארארו בספרד בהאשמות־הבל עוררה בשעתו סערה בכל אירופה וליכדה את שורות לוחמי המחשבה החפשית, שאינה כבולה בכבלי דת או מסורת. סלאמה מוסא הצטרף ל„חברה הפאביאנית“ הסוציאליסטית הבריטית, שבה בלטו אז שני מאורות ספרותיים גדולים: ברנארד שו וה. ג'. ויילס. נחמדים הדברים שמספר המחבר על פגישתו הראשונה עם ברנארד שו. הוא היה מסתכל בתמונת שו, שהיתה תלויה במעון החברה, ובאותה שעה עבר על פניו שו ואמר לו: „מה דעתך על הכיעור האיום הזה?“ הצעיר המצרי השיב בתמימות: „זאת תמונה יפה ואין לומר, עליה שואי „גועל נפש“. לאחר שברנארד שו למד, שהדובר עמו הוא קופטי, פנה אליו בשאלה: „אם כן, אתה מונופויזיט?“ סלאמה מוסא, שמעולם לא התעניין בדת שולד בה, לא ידע את פירושה של מילה זו. הוא ידע כי שו צמחוני, וחשב כי מילה זו היא מונח מדעי לצמחונות; על כן השיב: „לא אדוני, גם במצרים אוכלים בשר“. שו התפרץ בצחוק אדיר, ועם זה — והדבר אופייני לו — יעץ לצעיר המצרי לקרוא את הערך „מונופויזיט“ ב„אנציקלופדיה בריטניקה“. לשבחו של סלאמה מוסא יש לומר, שהוא מבדיל היטב בין גדולתו של שו לבין חשיבותו של ויילס, המוגבלת בשירות לדורו. שו הוא רבו המובהק בכל הדברים: בסוציאליזם „האנושי“ שלו, שאינו שונה מן הסוציאליזם המדעי של מארכס אלא בגישה ההולמת את האמן, באמונה שהמדע צריך לשמש בכל דבר נר לרגלינו, גם בהנהגה היומ־יומית, ובדעה

המדרש האמתי שלו, וביחוד „אומאניטא“ הסוציאליסטי, שהיה לו מאז למופת, הן בנוגע לצורה והן בנוגע לתוכן. העתונות המצרית בימים ההם היתה מוגבלת לגמרי בענינים מקומיים; העתונות הצרפתית היא שעשתה את המחבר, כעדוהו, לאזרח העולם, והרגשה זו נתעמקה יותר ויותר ברבות השנים. כאן מקום להוסיף, שהעתונות לא חדלה לקסום לצעירים הערביים עד היום. אינני יודע, אם יש אומה בעולם, שרבים כל־כך מצעיריה לומדים או שואפים ללמוד באוניברסיטאות את המקצוע החדש של העתונות כמו הערבים כיום. הערבים הם, כידוע, בני מסורת גדולה של ריטוריקה וטיפוח הדיבור. דומה שהעתונות תפסה עכשיו בתרבותם כמעט אותו מקום שהיה פעם לשירה, אשר, לאמיתו של דבר יותר משהיתה פיוט טהור מילאה בשעתה בעיקר תפקיד של עתונות, כלומר של הדרכה והשפעה בדעת הקהל.

בדעת המחבר היה לבלות, אחר צרפת, שנתיים באנגליה ואחר כך לעבור אל ברלין, כדי לסגל לעצמו גם את השפה השלישית העיקרית של תרבות אירופית. בשנת 1909 חזר אל מצרים לחדשיים — כתייר שקנה כרטיס אצל תומאס קוק לשם סיור בכל עתירות ארצו במשך חדשיים אלה. כי בהיותו בצרפת למד לתמהונו, שהמשכיל הצרפתי הפשוט יודע על תרבות מצרים העתיקה יותר ממנו. כי המחנכים האנגלים שלו בבית הספר התיכוני דאגו לכך — כך מסביר את הדבר המחבר — שתלמידיהם לא ידעו מאומה על התרבות המפוארת של אבותיהם הקדמונים. רק לאט לאט הבין סלאמה מוסא את החשיבות החינוכית המדינית של לאומיות תרבותית; ושנים רבות עברו עד שכתב את ספרו המסמל כיוון זה „מצרים מקור התרבות“ 1935, 1947. אך לשבחו ייאמר, שהכיוון „פרעוני“ הזה לא הביא אותו לידי הפלגה וצרות מוח: הוא עמד בנאמנותו לתכנית חיים של „אזרח העולם“.

מבלי להשתהות חזר לאירופה והתישב בלונדון. אך הוא לא יכול לעמוד באקלימה הקשה של עיר ערפילית זו; וזמן קצר לאחר בואו חלה בברונכיטיס קשה, והרופא ציווה עליו לשוב לארצו, כדי להרפא באקלימה היבש. אך לכך לא הסכים בשום אופן ומשום כך פנת אל מארוקו, כדי להרפא שם. במארוקו הפתיעו השוני הגדול בין הדיאלקטים הערביים: הוא היה מוכרח להשתמש בשפה הצרפתית, כדי להדבר עם אנשים ששפת אמם, כשפת אמו, היתה ערבית. ועוד יותר התרשם שם מן השחיתות והנחשלות של „המזרח“, שמצאה שם כמו במצרים. „חזרתי ללונדון בריא בגופי, לאחר שביקור

* המונופויזיטים מאמינים כי ישו הבן טבעו אחד עם טבע האלהים האב.

עוד שנים רבות רווק, למרות הלחץ הבלתי פוסק של אמו; כמה שנים לאחר פטירתה של זו, בהיותו כבר קרוב לגיל ארבעים, התאהב בנערה בגיל בית-הספר, נשאה והעמיד עמה שמונה ילדים. מחברנו, שכתב יחד עם רופא, ספר על „ביקורת הילודה ומניעת ההריון” — הריבוי המופרז של האוכלוסיה הוא אחד הסרטנים המסוכנים ביותר של החברה המצרית — מתנצל הרבה, שהוא דרש נאָה ולא קיים; והרי התנצלותו: ארבעת הולדות הראשונים היו... בנות, והאשה חושבת זאת לפגם לכבודה (המודרניסט שלנו מוסר את הדברים האלה בלי שום ביקורת על הדעות המקובלות); ואילו הילדים מס' 6—8 היו תוצאות אי-יעילות הרפואית של אמצעי-המניעה. מענין, מכל מקום, מה אפשר להדפיס כיום בארץ מצרים מדעות מודרניות. (ושוב עלי להעיר כאן שהאיסלאם מודרני יותר בשאלות אלו מן היהדות: בעוד שרב גרמני מפורסם בן-דורנו פרסם חות'דעת, שמניעת ההריון אסורה מן התורה בכל דרך שהיא, הרי פסקו חכמי האזהר בקאהיר בחוות דעת שונות שנתפרסמו בשנים 1943—1945, שהדבר מותר, אם הוא נעשה בכוונה טובה).

ד

משעת שובו למצרים ערב מלחמת העולם הראשונה, התמסר סלאמה מוסא ביתר עוז לאותה פעולה ענפה של עתונאי, סופר ומורה-עם ולוחם אמיץ, שממנה לא הרפה עד היום, מלחמתו היתה מכוונת קודם-כל נגד השלטון הבריטי — הגלוי או המוסווה — שבו ראה מקור כל רע, אך עם זה גם כלפי העריצים המקומיים והנחשלות המסורתית בכלל. פעמים מתקבל הרושם שהטחותיו כלפי האנגלים הן יותר צורה ספרותית — „הקשיבי בתי, למען תשמע ותבין כלתי”, כפי שיאמר הפתגם הערבי העממי. האנגלים ראו את עצמם מחוייבים לשמור על המסורת המקומית — מפני שהם יודעים שהבערות והדביקות באמונות התפלות הנושנות הן בני-בריתם הטובים ביותר; הם חפצו להפוך את מצרים לאחוזת אחת גדולה של גידול כתנה, ולשם כך הציפו את כל הארץ במים והרעילו באופן זה את האדמה, עד שכיום כל ארץ מצרים נגועה במחלת הבייל-הארציה ומחלות אחרות; בכל כוחם השתדלו למנוע התפתחות התעשייה במקום. והנה דוקא כאן חלה התמורה העמוקה ביותר; עם השחרור המדיני באה התקומה התעשייתית. אפשר לומר שסלאמה מוסא הוא משוגע לדבר זה; בספר זה ובספרים אחרים שקראתי מעטו הוא דש וחוזר ודש בנושא זה, שאינו מחוסר ענין גם לגבינו. הוא טוען שזמנה של התקללות עבר-בכלל. ארץ מצרים, הארץ החקלאית המובהקת מיני קדם, צריכה להוכיח, שגם הייצור החקלאי יוכל

שהאיבולוציה הצפויה צריכה להיות מורה הדרך בהנהגת המדינה. מאיבסן למד את סוד „האישיות העצמאית”, ויפה הוא מעיר, שמחזות איבסן, שזמנם עבר באירופה, מתאימים עדיין מאד לחינוך הדור במזרח (הערה נכונה, לדעתי, שכדאי גם לבמאים שלנו כי יתנו דעתם עליה, כי גם אצלנו יש עדיין הרבה מן המורשה שאיבסן נלחם בה). באותן שנים היתה השפעתה של הספרות הרוסית באנגליה חזקה ביותר; ובעקב זה תרגם סלאמה מוסא את „החטא ועונשו” של דוסטויבסקי לערבית; ואולם לאחר שהוכרח למכור את החלק הראשון במחיר...מיל אחד, החליט למשוך ידו מפירסום תרגומו של ספר, שעדיין לא הגיעה שעתו בארץ כארץ מצרים.

באנגליה היתה לסלאמה מוסא גם הפעם הראשונה בחייו הצלחה באהבה, וכדאי לשהות רגע בנושא זה, שהמחבר נוגע בו בכמה דפים של ספרו. הנשים הקופטיות, כמו המוסלמיות, היו מתהלכות מכוסות צעיפים במצרים בכל תקופת נעוריו של מחברנו, והדבר החל להשתנות רק לאחר 1919. עד שנסע לצרפת, לא דיבר ולא הרים עיניו אל אשה מימיו. במשטר הקסרקטין הקשה בבית-הספר התיכוני נתפס ל„מעשה הסודי”, כלומר לסיפוק העצמי — תופעה נפוצה בנער של ארצו, לא רק בימים ההם, אלא גם לאחר שהמהפכה החברתית במצרים התירה פגישה חפשית של שני המינים בגיל הבחורות. יש להעיר, שבענין זה יש הבדל גדול בין ההלכה — זאת אומרת ההשקפה העממית המגובשת — היהודית ובין המוסלית מית. בעוד שמעשה-אונן הוא תועבה בעיני החוק והפולקלור היהודיים, הרי התייחסו אף גדולי הדת באיסלאם לחולשה זו בוותרנות. מכל מקום, סלאמה מוסא איננו מתעלם מן המגרעות הנובעות ממנה. ביחוד הקושי למצוא אחר כך את הדרך אל המין השני. בהיותו בצרפת לא זכה להתקרב אל בחורה מעולם — גם, כפי שהוא מעיד למישרים, מפני שבצרפת האשה באמת הרבה פחות מעורבת בחברה משוהגים לחשוב. בעברו לאנגליה הופתע למצוא, שבארץ שיצא לה שם בצדקנות ובהעמדת-פנים של צניעות, שם האשה היא בת-חורין באמת. (הימים ימי הסופרגיסטות, תנועת הנשים הדורשות זכות בחירה לפרלמנט ולשאר המוסדות הציבוריים). באחת מערי המרחץ על שפת הים פגש בחורה אירלנדית גבוהה ויפת-תואר, מורה על-פי אומנותה, ולאחר שנועדו לראשונה יחדיו מתוך השנאה המשותפת לשליט האנגלי, התקשרו סוף סוף לחלוטין. ואולם הוא היה סבור, שאין לו רשות — מחמת אותה מחלת ברוניטיס, שדבקה בו בלונדון — לשאת אשה, ומשום כך נפרדו לאחר זמן, והבחורה נישאה לאחר, בשובו למצרים, נשאר סלאמה מוסא

קראטית ולא פרלמנטאריה מלמדת העובדה, שהוופד, המפלגה שרוב האומה מיוצג בה, משל במשך עשרים וחמש השנים, בין 1923 ו-1947, בסך-הכל חמש שנים ושמונה חדשים, וזה כאורך הזמן שמשל אסמעיל צדקי פאשא, שאין מאחוריו שום בוזרים. סימן מדאיג ביותר היא עלייתם המבהילה של „האחים המוסלימים“, השמים שוב קנאות דתית במ-קום תודעה לאומית מודרנית. ועל הכל: במשך כל השנים של העצמאות המצרית לא נעשה שום דבר של ממש להרמת מצבו של הפלח. 19 מבין 20 מצרים חיים בעוני מבהיל ובזוהמה משפילה, מצבו של פועל התעשייה הוא לאין ערוך טוב יותר, וכבר התפתח אצלו רגש מעמדי, שהוא בריא ושאין בו סכנה למדינה, ובלבד שלא יפגעו בו ביד גסה. משמחת ביותר היא התקדמות האשה. כאן רואה המחבר הישג אבסור-לוצי, בעוד שבחינוך ישנה הרחבת עצומה, אך מבחינת האיכות עדיין שלטת לדעתו רוח המזרח, ולא ההשקפה המודרנית, ועל כן פריון ההוראה מועט ביותר.

קראתי לסלאמה מוסא מארכסיסט, מפני שהוא מאמין בסוציאליזם המדעי של מארכס ואף רואה אותו כמורה-דרך נאמן יותר מפרויד גם בפסיכולוגיה (אם כי אינו מכחיש את זכויותיו של פרויד). ואמנם ברור, שמארכ-סיוס זה הוא יותר כיוון ספרותי מאשר עמדה מפלגתית. אך אין כל ספק, שסלאמה מוסא הוא מאותם כוחות מפרים ומבשרים עתידות, המטילים שפע אור על דרכים שאחרים עתידים לפלס. משום כך אין זה מן המותרות לעקוב אחר דרך התפתחותו, כפי שנתפרשה לפנינו בספר „חינוכו של סלאמה מוסא“—ומה גם שלא מן הנמנע כי עוד נשמע על אודותיו בימים לא רחוקים בארץ מצרים השכנה.

להיעשות על טהרת השיטות התעשיניות. יש לומר, שבהטפה זו מביע סלאמה מוסא את הלך-רוחה של אותם ה„עשירים החדשים“ המצריים המקומיים, שהוא היטיב להבחין את עלייתם לאחר מלחמת העולם הרא-שונה. אך האמונה בתעשייה היא לסלאמה מוסא יותר מאשר תכנית לאומית: היא חלק מן האני-מאמין הסר-ציאליסטי שלו. אינדוסטריאליזציה גמור-ה של כל כדור הארץ תלך בד בבד עם יצירת חברה סוציאליסטית אחת, שתקיף את כל כדור הארץ ותהיה מאורגנת במדינה אחת, שבה תשלוט שפה אחת בלבד.

סלאמה מוסא, אותו אירופי שבמצרים, לא יצא עוד את ארצו לשם ביקור ממושך מעבר לים, וזה מטעם אופיני ביותר למשטר הקיים כיום במצרים. החוק מרשה לשרי-הפנים המצרי לשלול את האזרחות המצ-רית מכל מצרי בחוץ-לארץ, מבלי שיוקם לשם כך לנזול משפטי או פרלמנטארי כלשהו. ואכן השתמשה הממשלה המצרית בחוק זה, כדי להרחיק מארצה לצמיתות אנשים שדעותיהם המתקדמות לא היו נוחות לה. משום כך העדיף סלאמה מוסא לא לצאת עוד את הארץ בכלל... בסקירה סופית על הישגי מצרים בימי חייו הוא מגיע למסקנה המכאיבה, שהמצרי כיום נהנה בפחות חירות וחופש דיבור מאשר לפני ארבעים וחמש שנה, כשה-שלטון הבריטי היה במלוא תוקפו. הוצאת עתון או שבועון (סלאמה מוסא היה הראשון, שהוציא שבועון במצרים, ב-1914, בשם האופייני „אלמוסתקבל“, העתיד) לא נתקלה בשום קשיים; אדם היה יכול להרצות הרצאה, בלי לבקש רשות מן המשטרה. היום טעון כל דבר רשיון מכמה משרדים, והרשיון ניתן בקושי ובאיחור זמן. החוקה, שנתקבלה בשנת 1922, הופקעה כמה פעמים, ועד כמה המדינה היא אבסור-

...ולפיכך גמרתי בלבי לקבל עלי את הדת הנוצרית, כדי להשיג את אשרי הומני והנצחי, התלוי בהשגת השלימות, וכדי להיות להועיל גם לעצמי וגם לאחרים... פסטור. וכי אינך מרגיש בקרבך נטיה פנימית לדת הנוצרית שלא מחמת הנימוקים החיצוניים? אני. אילו השיבותי על שאלה זו הן, הייתי משקר. פסטור. פילוסוף אתה יותר מדי, שתוכל להעשות נוצרי. ידה של התבונה אצלך על העל-יונה והאמונה מוכרחת להיות כפופה לה. אתה חושב את תעלומות הדת הנוצרית לאגדות ואת מצוותיה של דת זו — לחוקי התבונה בלבד. לעת-עתה אין דעתי נוחה מוידוי-האמונה שלך... אני. אם כך הוא הדבר, עלי להודות, אדוני הפסטור, שאיני מוכשר לדבוק בדת הנוצרית. את האור שיופיע עלי, אהיה מאיר תמיד באור התבונה. לא אהיה סבור לעולם, שיתגלו לי אמתות חדשות, אם אין למצוא קשר ביניהן ובין האמתות הידועות לי כבר. ולפיכך עלי להוסיף להיות מה שתנני, היינו יהודי קשה-עורף. דתי אינה מצוה אותי להאמין בדבר, אלא לחשוב את האמת ולעשות את הטוב. ואם מסיבות חיצוניות מעכבות עתה בידי מלעשות זאת, לא אשמתי היא... (חיי שלמה מיון, כתובים בידי עצמו, ספרית „לגבולם“, תש"ב)